

ГОРАНА СУ ИНСПИРИСАЛИ КОНКРЕТНИ УСТАШКИ ЗЛОЧИНИ

(прилог разјашњењу настанка „Јаме“ И.Г. Ковачића)

Поема „Јама“ Ивана Горана Ковачића није, као што се то понекад представља, само производ песникове имагинације и песничка тема коју је он „носио од дјетињства“,¹⁾ од првих објављених стихова, уобличена „на крају Горанова опуса, као очекивано, мајсторски савршено дјелотворење примарне и судбинске, у свим пјесниковим фазама назочне напасне слике гроба“,²⁾ него је то плод „најстварније збиље једног страшног доба“,³⁾ песничко сведочење о десетинама стварних јама на путу од Бихаћа до Ливна, поред којих је Ковачић пролазио док је писао ово дело. То су преживљавања бројних недокланих жртава с којима се песник сретао и песничка оптужба усташких злочинаца чије технике мучења нису у „Јами“ измишљене већ су преузете из стварности.

Ново подручје свог песничког интересовања: усташке злочине Горан ће најавити песмама „Лешеви путују“ и „Гаришта“ које је у рукопису донео из Загреба у Бихаћ. И сам ће, на академији приређеној у Бихаћу у част Владимира Назора, указати на то своје опредељење: „Сједити између загребачких зидова, ходати крај усташких лешинара, и слушати сваког дана ужасе, који звуче као приче из тисућу и једне страшне ноћи, била је наша судбина. Једна од тих страхота о стотинама невиних лешева, који плове нашим ријекама, постала је мојом пјесмом“. ⁴⁾ Тим је објашњен и настанак песме „Лешеви путују“. Песма „Гаришта“ коју ће Горан убрзо претопити у десето певање „Јаме“, такође је настало као реакција на усташка злодела и паљевину српских села, о чему се у лето 1942. године говорило у Загребу. ⁵⁾ Ове песме показују, како примећује др Војислав Ђурић, да су настале „из потребе једне снажне душе да страда са другима и да се бори за њих. Без икакве накнаде, чак и непозната од стране оних којих је пуна“. ⁶⁾

Први стихови „Јаме“ у једанаестерцу Дантеовог „Пакла“ написани су у Бихаћкој кули⁷⁾ која би се, због мучења која су се догодила под њеним кровом, могла назвати десетим пакленим кругом. Стварност је овде превазилазила генијалну Дантеову машту која је створила мучилишта и муке којима су били подвргнути грешници. Ове муке биле су благе у односу на зверства која су у Кули извршена над недужним људима. Само неколико месеци пре Горановог доласка у Бихаћ ова грађевина и дво-

риште око ње били су „препуни ухапшених људи, жена и дјеце, које су страховито мучили, а потом трпали у камионе и одвозили у Гаравице, Уљевите баре и Заволску јаму“⁸⁾ и тамо убијали. И баш ту, забележио је глумац Вјекослав Афрић, „у страшној „кули бихаћкој“, у којој су до пре кратког времена усташе клале, мучиле и убијале Горан је у самоћи писао стихове за своју поему „Јама“.- „Тамо сам несметан и миран“, — говорио ми је, — „а крв жртава што се осушила на зидовима столетне куле буди у мени увек нови и снажнији револт, испуња ме све јачом мржњом на усташке зликовце, на те одвратне убице“.⁹⁾

Међу људима с којима је разговарао и које је слушао у време док је писао „Јаму“ било је и недокланих жртава, а међу њима наишао је и на „човјека ... који је преживио све невоље точно као у његовој поеми „Јама“. Кад га је Горан чуо, био је толико дирнут ... да му је дао све што је имао у себи. Осим тога је срео и такве које су мучили и ослијепили“.¹⁰⁾

Сама поема, што, мора се признати, има неке симболике, доживела је премијеру у ливањском самостану Горица, тамо где се почетком лета 1941. године, непосредно пред покоље Срба, са проповедаонице верницима обратио Ливњак, фра Срећко Перић: „Браћо Хрвати, идите и кољите све Србе, најприје закољите моју сестру која је удата за Србина, а онда све Србе одреда. Кад овај посао завршите дођите к мени у цркву где ћу вас исповједити, па ће вам сви гријеси бити опроштени“.¹¹⁾

Сатанске речи које су се тада огласиле у самостану Горица нису само производ мрачне душе фра Срећка Перића, него је то био део широког политичког програма, дефинисаног много пре ливањских покоља, а спремали су га на многим местима, на најразноврсније начине, многобројни посленици зла, које је покретала неизмерна мржња. „Та мржња је — како каже Станко Кораћ — апсурдна и није укоријењена ни у каквом рационалном ставу, ни у каквој виталној потреби“.¹²⁾ Патолошка мржња колала је и у крви Перићевог непосредног црквеног старешине др Ивана Шарића, надбискупа и метрополите врхбосанског,¹³⁾ који је писао песме и, чини се, више волео да га зову песником него надбискупом. Ту своју мржњу преносио је на свећенство и вернике и стиховима који одају неталентованог стихотворца са израженим скрибодоманским нагоном.

Бројна писана сведочанства која је Шарић оставио о себи говоре с коликим је он жаром и преданошћу припремао време покоља и усташких злочина, а међу тим сведоцима је и књижица „Један апостолски пут“,¹⁴⁾ где описује своје пастирско путовање на кризму у Бугојанску деканију, на Купрешку висораван, Бугојно, Горњи и Доњи Вакуф, где је боравио од 30. августа до 14. септембра 1936. године. Пет година касније тај надбискупов пут у неким својим сегментима, у неким тачкама, додирнуће се с путем Ивана Горана Ковачића на коме је он започео и довршио „Јаму“. Из времена мржње које је надбискуп нештедимице разбацивао из својих бисага за пет година развиће се стравични плодови: цео надбискупов апостолски пут биће обележен усташким јамама, а над некима од њих застаће и песник Иван Горан Ковачић.

Прва додирна тачка између песничких путева Ивана Шарића и Ивана Горана Ковачића биће обележена на самом почетку надбискуповог похода у Бугојанску деканију, у шуми Копривница, између Бугојна и Купреса, где су почетком септембра 1936. године купрешки жупници, верници и локални прваци Хрватске сељачке странке дочекали надбискупа Шарића. На месту где се одиграо сусрет, као да је још тада обележена

једна усташка јама. Ту где су одјекнуле речи добродошлице и заорила се песма и надбискупови стихови у лето 1941. године биће заклано око 500 Срба из околних места, а међу тим жртвама су и највиђеније ливањске српске породице, о чијој ће трагичној судбини Горан слушати у Ливну у време док је писао „Јаму“.

Међу свећеницима који су тада дочекали надбискупа и у њему гледали божанство, настојећи да му се што више додворе и приближе, показујући колико су спремни да приме његов наук, било је доста и оних који ће се почетком рата укључити у усташке покоље и благосиљати руку која је узела нож.

Такав свећеник био је и фра Виктор Балтић злоселски жупник.¹⁵⁾ У то време у његовој жупи на Купрешкој висоравни усташтво је пружио дубоке корене,¹⁶⁾ па ће злоселске усташе у прве две ратне године извршити стравичне покоље на Купрешкој висоравни. Кољаче је у једном таквом походу на село Малован, у августу 1942. године предводио Балтићев наследник, фра Мирко Радош,¹⁷⁾ када је убијено око 70 старца, жена и деце.¹⁸⁾ Сведочење о том злочину оставио је и Владимир Дедијер који је забележио да су усташе тада „сав живаљ из села повезале у конопце и подијелили у три групе: за клање, за убијање маљем и за бацање у јаму... Лешеве су трпали у јаму. Три пута на дан крв је избијала на површину и три пута су је посипали пијеском. Дјецу су такође убијали. Док један отима дијете из мајчина наручја, узима га са ногу и разбија о камење — други хвата друго дијете, набија га за гвоздене виле“.¹⁹⁾ Није искључено да се неко од преживелих сведока овог злочина почетком фебруара 1943. године нашао у оближњем Ливну и да је његова прича допрла и до ушију Ивана Горана Ковачића.

Рат фра Виктора Балтића није затекао у Злоселима, него у селу Љубинчићу код Ливна, где се целим својим бићем ставио у службу усташа, организујући покоље у ливањском крају, због чега га је Павелић посмртно одликовао високим одликовањем.²⁰⁾ Над јамама које су настале заслугом и фра Виктора Балтића Горан је завршио „Јаму“.

Поштовање и оданост свом надбискупу на путу по Бугојанској деканији исказаће још неки свећеници који ће у време рата огрезнути у злочине. Међу онима који су га дочекали на том путу Шарић је забележио и име фра Босиљка Губића који ће почетком рата своју пастирску дужност обављати у селу Волару код Приједора, где се придружио усташама „као њихов најоданији сарадник“.²¹⁾ Хвалио се у то време да је на католичанство превео око 3.500 Срба.²²⁾ Ту је и име ученог монсињор др Илије Вилонија који ће почетком рата бити премештен у Брчко где је присилно покрштавао Србе, организовао паљење православне цркве и гробљанске капеле и рушење надгробних споменика у брчанском православном гробљу.²³⁾ Један од тих свећеника је и дон Виктор Баиер, који је у време рата био жупник у Турбету код Травника и истовремено — доушник гестапоа.²⁴⁾

Судећи по записима које је иза себе оставио, надбискуп кризма у Бугојанској деканији личила је више на поход ратника: уместо побожних и смерних верника дочекују га коњаници с барјацима, песмом и пуцњавом. У Злоселима на Купрешкој висоравни изашло му је у сусрет „на стотине коњаника и народних барјака“²⁵⁾; у Грачаници код Бугојна око њега су „небројени коњаници, цвијећем окућена кола и на хиљаде народа“²⁶⁾; у Бистрици код Горњег Вакуфа за бискупом ће кренути повор-

ка „од преко 200 коњаника“²⁷); у Горњем Вакуфу прати га више од триста коњаника, „пјевају и коњаници и пјешаци,“²⁸); у Голом Брду код Бугојна његов долазак најављују пуцњавом мужара.²⁹)

На овом путу надбискуп се неће осећати само као ратник већ, ни мање ни више, као неко божанско биће! Своју апостолску умишљеност нагласиће на самом почетку путних бележака записавши да је за њега „врхбосанска кризма (на коју је кренуо, примедба Ј.Б.) прави апостолски пут“.³⁰) Својој личности приписаће особине натприродног бића и у злоселској цркви где ће, захваљујући се на дочеку и речима добродошлице, узвикнути: „Дочекали сте ме као анђела божијег!“³¹) Надбискупова машта посебно ће доћи до изражаја приликом описивања атмосфере при доласку у село Грачаницу, која ће му личити на тренутке када је Христос ушао у Јерусалем, па ће забележити да „су отприлике овако срдачно и заносно на Цвјетницу дочекали блаженог Спаситеља“.³²)

Али, судећи по путним белешкама, ратник и апостол др Иван Шарић је у сенци песника Шарића. Готово у сваком ретку књижице „Један апостолски пут“ он даје до знања да те речи пише песник, па ће, кад год му се укаже прилика, наводити стихове.

И свећеници су, очигледно је, добро познавали надбискупову слабост према лепој речи па су је обилато користили. На дочеку у шуми Копривници уз слаткоречиву добродошлицу фра Андрија Кордић је уврстио и стихове Шарићеве песме „Вођа“, посвећене др Влатку Мачеку: „Корјен твој се спушта у дубоко, /Темеље Бог ти за вјекове вазда/, И гране твоје шире се широко, /Па се планина с тобом дичи вазда“³³. И у Горњем Вакуфу знали су за надбискупову наклоност према поезији, па су га и овде дочекали добродошлицом у стиховима које је неко певао за ову прилику: „Драги надбискупе, Бог те поживио, /И сретан нам био куда год ходио“...³⁴ (И стихови добродошлица имају једну додирну тачку с „Јамом“: занимљива је случајност да су испеване у једанаестерцу Горанове поеме).

Поред деклемовања пред надбискупом се и певало. А колико су се певачи знали умилити др Ивану Шарићу показује чињеница да је он одушевљено бележио речи песама: „Радујте се браћо Мачекова, јер нам дође круна бискупова“³⁵ „На Стожеру има једно слово, а то слово име Мачеково“³⁶ „Ој, дивојке, запивајте слатко: Живио нам доктор Мачек Влатко!“...³⁷

С посебном брижљивошћу надбискуп Шарић скреће пажњу на призоре који би требало да представљају нешто изузетно, што би његовој личности и миљеу у коме се креће дало што већи значај. За тако изузетне призоре он покушава да нађе изузетне речи чију тежину жели да појача уметком: „како би пјесник рекао“.³⁸ Међу таквим детаљима је и „фигура о славују“ коју је у селу Грачаница чуо од фра Емилијана Милићевића, декана Бугојанске деканије. Седи фратар се половином септембра похвалио надбискупу: „Овдје у зору разгулише се³⁹ славуји пјевајући“⁴⁰. Иако би песма птице која се раздире певајући, та, за Шарића, „природна хипербола и јака и драга“⁴¹ више пристајала гаврану или некој птици грабљивици, а никако славују, надбискуп ће написати да је фратар од кога је чуо ове речи „као стари Омир“⁴². Овај детаљ говори до које је мере била болесна психа фра Емилијана Милићевића и надбискупа Ивана Шарића који и у септембру, кад му време није, чују славујев пој. При томе се и

ова мала птица, као и фанатизовани верници који песмом дочекују надбискупа, цепа од еуфоричног певања.

⁴³ Ово је било само пригушено Шарићево певање. Свом песничком гласу он ће пустити на вољу тек по успостављању Независне Државе Хрватске: на Божић 1941. године сва усташка штампа објавиће му песму „Ода поглавнику“, ⁴³ „гдје ће и сам признати у првим заносним данима НДХ“ да се још 1934. сусрео с Павелићем у Риму⁴⁴: „Оно у базилици Светог Петра/Видје тебе у Вјечном граду пјесник,/Њему с тобом загрљај драг је био/ Ко Дом наш мио“.⁴⁵

Пет година после кризме у Бугојанској деканији указаће се прави смисао Шарићевог пута — кржаве надбискупове стопе. Крв је пролила рука кољача покренута мрачном снагом коју је створила до тада незапамћена мржња чије је исходиште, између осталог, било и у надбискуповој молитви и поезији. О последицама те мржње оставиће 18. септембра 1941. године сажето сведочење италијански фашистички новинар Corrado Tolli у листу „Il resto di Carino“, који ће написати да у Независној Држави Хрватској свећеници, следбеници светог Фрање Асишког, воде усташе у покоље, који „набијени мржњом кољу невинне људе, браћу по оцу небеском, браћу по једном истом језику, браћу по једној крви и браћу по једном те истом тлу мајке земље: кољу, убијају, закапају живе по јамама, мртве стрмоглављују у ријеке, у море или низ провалије...“⁴⁶

На конкретним злочинима, над усташким јамама, додирнуће се пуетви и поезија два антипода, два песника имењака, два Ивана, који су усташким клањима пришли с два супротна становишта. Заједничко им је једино то што су обојица, колико им је лични таленат дозвољавао, крајње озбиљно пришли овој теми. Први, Иван Шарић певао је ношен снагом свог поремећеног ума, а то његово певање, на несрећу, прихватиће безрезервно његови верници и многи од њих кренути у злочине, док је други, Иван Горан Ковачић посведочио о тим злочинима. С радозналошћу страсног журналисте, где год му се указала прилика, он је дошао и наднео се над усташке јаме, саслушао приче о злочинима и злочинцима, исповести људи који су преживели клања и с дубоким саосећањем и љубављу према човеку који страда ту трагедију пренео у стихове.

Песничко сведочење Ивана Горана Ковачића о усташким злочинима почело је после 6. јануара 1943. године⁴⁷ у старој Кули бихаћкој која је, после злочина који су се у њој догодили, понудила тренутке стваралачке тишине једном песнику. Сам тај језиви амбијент био је подстицајан за остварање дела каква је била „Јама“. Четвероспратна грађевина у облику заравњене пирамиде, сазидана у XVI или XVII веку, служила је за разне намене док је Аустроугарска није претворила у затвор⁴⁸. Као затвор послужила је и 1941. године, одакле су измрцварене жртве камионима возили на губилишта. „Смрт је царевала унутар дебелих зидина бихаћке Куле — хиљаде невиних изгубило је животе од усташке каме и метка — према неким изворима око 12.000 мушкараца, жена и дјеце, али тачан број никада није утврђен“⁴⁹.

Први покољи у Бихаћу почели су још крајем априла 1941. године, а сужњи су у већим групама почели да пристижу у Кулу средином јуна. Посебан замах зверствима дао је Љубомир Кватерник, велики жупан Велике жупе Крбава и Псат, чију је личност једном реченицом најбоље окарактерисао његов рођени брат Славко: „Србин за њега (Љубомира, примедба Ј.Б.) представља вриједност тек када је мртав“⁵⁰. Већ 15. и 16.

јуна Кватерник је наредио да се побију сви Срби затворени у Кули, како би се ослободио простор за нове затворенике, 22. јуна тамница је била пуна, а три дана касније у Бихаћу није било ниједног Србина на слободи⁵¹. До тада у граду с око 12.000 становника живело је око 3.000 Срба⁵².

После напада Немачке на Совјетски Савез усташе су почеле да пуштоше и српска села у околини Бихаћа. Вешто су користили збуњеност, наивност и необавештеност сељака, мамећи их под нож причом да ће да их шаљу на присилни рад. Неки су на тај пут кренули с песмом!⁵³ Сав тај свет сливао се у кулу, где су људи мучени на најразноврсније начине, а онда ноћу полумртве и измрцварене возили су их на губилиште, на Гаравице, три километра западно од Бихаћа, с обе стране пута који води у Загреб⁵⁴. На овом месту, како је забележио Дедијер, убијено је око 8.500 људи⁵⁵. Масовна убиства вршена су и у Уљевитим барама и Завољској јами. Истребљивана су и пустошена цела насеља. Тако је, на пример, у Јанковцу покоље преживело само двоје људи, у Завољи је у јаму бачено 850 Срба, а јама је после забетонирана, у Заложју је убијено 40, у Гатама и Запољцу по 300 до 400 људи, док су у Вратима, Личком Петровом Селу и Ваганцима побијени сви њихови житељи Срби...⁵⁶

Нове технике мучења и убијања донеће у Бихаћ крвник Макс Лубурић, који је овамо стигао 28. јуна и око себе окупио талентоване ученике, групу усташких кољача Енвера Капетановића⁵⁷. Једна од „специјалности“ новог учитеља је убијање десет људи једним метком. Изводи се то тако што се „жртве поређају једна за другом у потиљак и тада им се стави на главу, по дуљини реда, једна летва. Ако је неко мали виши од осталих онда му се глава „кврцне“ чекићем да се сагне, па се тако добије праволинијски ред глава. После тога испали се метак првом у затиљак и метак пробије свих десет лобања. На тај начин се штеде набоји“⁵⁸. И поред овако монструозних могућности које пружају меци, Лубурић је ипак давао предност ножу „јер се ствар (убијање, примедба Ј.Б.) обавља брже и јевтиније“⁵⁹. Уз нож иду и упутства о његовој употреби: „човјека треба преклати, пререзати гркљан, затим извадити све исправе, распорити му трбух... како љешина не би испливала на површину... и бацити га у воду“⁶⁰.

Међу бихаћким усташама Лубурић је нашао изузетно талентоване шегрте, који не само да су с лакоћом усвојили науку свога учитеља, него су га по техници зверстава и надмашили. Није искључено да је провлачење жице кроз ушне шкољке жртава спремних за клање (тако су повезане жртве у Горановој „Јами“) њихов изум. Забележено је, додуше, и сећање да се у Загребу, пред Горанов одлазак у партизане, причало о томе како су усташе у једном селу код Карловца на губилиште довеле Србе којима су, уместо везивања, пробили дланове десне руке и кроз њих провукли жицу⁶¹.

Ни вађење људских очију није Горан измислио, него се то збиљало догађало. Измрцвареним жртвама, пре клања, очи је вадио и Миркез Голубовић, несвршени гимназијалац из Бихаћа. Забележено је да је једном на бихаћком корзоу, као ловачки трофеј, показивао на длану очи грмечких сељака, а тај свој поступак објашњавао невероватним цинизмом: „Ја имам слабе очи и извадио сам ове за резерву јер нема смисла да они носе овакве очи у земљу“⁶². Сељаке је мучио тако што им је чупао бркове, а онда их терао да их једу. Једном попу је запалио браду коју је

претходно полио бензином. Шалио би се с гостима у Бихаћком хотелу тако што би им у време доручка ставио одсечен људских прст у пекмез. Силовало је девојке у Кули, а онда им бајонетом резао вагине⁶³.

Дедијер је прибележио и причу Миркеца Голубовића о покољу једне групе Срба на обали речице Кокот где су „усташе као дивље звијери почеле да... кољу појединце и да их боду ножевима. Људи су јаукали и запомагали а усташе су дотуцали оне који су давали знакове живота, а неке су тако полуживе бацали у спремљене раке“⁶⁴. Ови призори не разликују се много од језивих песничких слика које нуди Горанова „Јама“.

Није Миркец Голубовић био усамљен пример усташког кољача. За њим по злоделима нису заостајали усташки омладинци који су припадали његовој групи: Давид Прша, Никица и Анте Вицковић и Перо Шимић⁶⁵.

До Горана су морале допрти и приче о злочинима Јусуфа Пашалића, неписменог амала, који је, по сопственом признању, заклао више од двеста људи, а све злочине је извршио у пијаном стању. Вештину клања објашњавао је једноставним речима: „Лако ти је клати! Заврнеш му главу преко кољена и онда кољи“⁶⁶. Први пут је руке окрвавио у Босанској Крупи, где је жртву претходно убио пиштољем, а онда је секиром исекао у комаде⁶⁷. И он је припадао злочинцима који су смишљали нове начине мучења. У Жегару код Бихаћа, с неколико пијаних кољача, извео је групу Срба на стрељање. Пре него што су их побили мучили су их на тај начин што су на жртве поређане за стрељање лизали пушке, нишанили, а онда као бајаги одустајали од стрељања. Засмејавале су их промене на лицима несрећника до којих је долазило од страха кад се на њих нишанило и од наде када су пушке враћане на раме. Нишањење и одустајање од стрељања понављано је девет пута. Тек десети пут разлегли су се пуцњи.⁶⁸

Дуг би био списак свих усташких злочинаца и њихових злочина који су могли инспирисати Горана али при узгредном помињању тих страхота тешко је заобићи Меху Салихацића „Страшног“ који је залазио у кафане с грудвицама људског мозга на рамену. Мозак му је био мезе уз које је тражио ракију. Ђак франковац, Никита Вивковић показивао је девојкама на бихаћком корзоу у једној руци одсечено људско уво, а у другој нос. Кафеџија Мијо Матијевић секао је својим жртвама прсте и терао их да их једу.⁶⁹ Познати усташки крволок Мехмед Алтић силовало је девет девојака, а онда их побио.⁷⁰ Међу бихаћким кољачима, по броју људи које је убио, предњачио је Јусо Пашалић који је својом руком усмртио око две хиљаде Срба.⁷¹

Међу злочинцима било је чак и стараца: седамдесетогодишњи Гома Јанковић из села Крана убијао је тешко рањене Србе, који су преживели клања и стрељања, ударцима крампа по глави. Догађало се то крај усташких јама које су, непосредно после убистава, усташки активисти, сељаци затрпавали земљом.⁷²

Неколико дана, крајем јануара и почетком фебруара 1943. године, Горан је провео у Гламочу,⁷³ где је такође наишао на усташке јаме и злочине који су му могли дати подстицај да настави да пише „Јаму“ започету у Бихаћу. Подаци о Горановом боравку у Гламочу врло су штурни. Песник је овамо, према сведочењу Танасија Младеновића, дошао из Бихаћа, преко Босанског Петровца у коме се није задржавао.⁷⁴ О Ковачиће-

вом боравку у овом крају сведочи и фотографија снимљена у Бусији⁷⁵ код Гламоча на којој су поред Горана и Павле Савић и Сима Милошевић. Нешто касније, 9. фебруара и Владимир Назор забележиће у свом дневнику у Тушници код Ливна како је чуо да је Горан у Гламочу: „добро је расположен и марљиво пише“.⁷⁶ (Тога дана Горан је био у Ливну где је завршавао „Јаму“).

Податак који нам пружа Назор да Горан у Гламочу марљиво ради даје нам основ за претпоставку да је песник и тамо предано писао „Јаму“. Ковачић је уосталом и фотографисан у Бусији недалеко од масовне гробнице где су у више наврата вршена масовна убијања, што наводи на закључак да је морао бити упознат и са страдањима Срба у овом крају. Морао се срести и са људима који су преживели усташка клања, а таквих је на Гламочком пољу било доста.

Како је у то време изгледао Гламоч може се претпоставити на основу Дедијеровог „Дневника“ где је половином августа 1942. године забележено да су зидови кућа у варошици ишарани куршумима, да је цео овај крај пуст јер је доста људи побијено, а много их се селило тако да има и празних села. Многи Гламочани су у црнини. „Кога год сељака упитам колико му је укућана настрадало — бележи Дедијер — одговара: двоје, троје, све сатрвено...“⁷⁷ Пет месеци касније у зиму 1943. године, овај крај морао је изгледати још жалосније.

У лето 1941. године усташе су и у овом крају извршиле стравичне злочине. Током рата овде је убијено 1.176 недужних људи.⁷⁸ Већина тих жртава пала је 31. јула и 1. августа када је усташка казнена експедиција преотела Гламоч од устаника.⁷⁹ Само за та два дана убијено је око 700 Срба.⁸⁰

Поред јама Корићне,⁸¹ на путу између Гламоча и Ливна, и Бусије⁸² где су у више наврата стрељани Срби, задњег јуског и првог августовског дана усташе су клале и убијале и у већини гламочких села. Тих дана је „у Рудинама, Жан-Врби, Подградини, Камену, Јакиру, Ђуличину, Храсту, Ђирићима и Гламочу на звјерски начин убијено 330 Срба (људи, жена и дјеце). Међу гомилама мртвих налазило се више од 30 тешко рањених, од којих су неки имали преко десет рана од убода ножевима.“⁸³ Тада су села Камен и Подградина изгубили 34,56 одсто житеља.⁸⁴ у Петровом Врелу тих дана је убијено осамнаест људи,⁸⁵ Дубравама десет,⁸⁶ Раићкама двадесет осам⁸⁷, Хозићима тридесет пет⁸⁸, Ковачевцима двадесет седам,⁸⁹ Биличићима шеснаест,⁹⁰ Пријанима осамдесет две жртве⁹¹...

Ни овде нису изостала стравична зверства. Тако, на пример, „у муслиманском гробљу испод Горњег Камена, гдје се склонила једна група жена и дјеце, један усташа је бацио увис једну бебу, а онда је дочекао на бајонет“⁹². Истовремено „у селу Јакиру Наил Шањта, Анте Крезе и Исак Башић, усташе из овог села, извели су Љубу Јурић с њене три кћерке с њиве, зване Долови, недалеко од села. Након садистичког мучења сваке врсте ови целати су измрцварили своје жртве и онако мртве превјесили их преко оградe.“⁹³

Иако су се усташе трудиле да не оставе никог живог иза себе готово на сваком стратишту остали су сведоци; покољ код села Храста, на Илиндан 2. августа 1941., где је стрељано и заклано 65 људи, преживело је њих деветоро. Међу преживелима био је и десетогодишњи Ђорђе Врањеш, који је касније описао свој повратак из мртвих: „Не сјећам се кад

сам пао и колико сам остао у тами. Освијестивши се схватио сам да се налазим под гомилом људског меса. Почео сам се извлачити јер нисам имао довољно ваздуха. Мртви су се у комадима осипали с мене. Некако сам извукао главу напоље и инстинктивно почео да срчем свјеж ваздух с родних брда. А онда сам се укочио. Нисам видио ништа... Руком сам прешао преко очију“.⁹⁴

Сведока као што је Ђорђе Врањеш било је на десетине широм Гламочког поља: у Рудинама и Хан-Врби покоље је преживело једанаест људи⁹⁵, у Подградини четворо⁹⁶, Пријанима дванаесторо⁹⁷... Своје ране преживели су зацељивали и причама о сопственом страдању, па је Горан морао чути такве исповести чији се трагови могу наћи и у VII, VIII и IX певању „Јаме“.

Из Гламоча се Горан почетком фебруара 1943. године обрео у Ливну које је тада било у партизанским рукама. Град је у то време живео необичним ратним животом; дању би се, у страху од бомбардовања, испразнио, а готово сво становништво склањало се у клисури Думана у једну од две велике пећине које су могле да приме и заштите од авиона неколико хиљада људи. Међу тим људима који су се врзали у пећини или пред пећином био је и Горан који је ту дању боравио, док је ноћу коначио у граду у Сучића кући.⁹⁸

Амбијент у коме је Горан завршавао „Јаму“ био је импресиван и необичан, као и бихаћка Кула. Поема је довршавана пред пећином. Пећина пред којом је песник писао седећи на камену била је испод окомите клисуре Думана. Неколико десетина метара од тога места с хуком је извијала река Бистрица која је одмах ту на извору имала толико воде да покрене малу електричну централу саграђену у време Аустроугарске. На врху клисуре, нагнута над понором, оцртавала се силуета куле старца Вујадина, где је, према народном предању, скончао на највећим мукама легендарни хајдук старец Вујадин са своја два сина. Преко пута пећине пред којом је Горан писао био је стари ливањски град с остацима кула, бедема и са понеком старом босанском кућом с кровом од поцрнеле шиндре. На југу, као на длану, ширило се Ливањско поље чији су се крајеви губили у подножју динаре.

По суровости ливањске усташе, приликом мучења недужних људи, превазилазиле су „Турке Лијељане“ који су мучили старца Вујадина и његове синове. Током рата у некадашњем ливањском срезу побијено је око 5.600 људи⁹⁹, а злочине су распирили братри. После већ поменутог позива на клање који је верницима упутио Фра Срећко Перић¹⁰⁰, кренула је „усташка руља и силовала је жене, резала им дојке, старцима сјекла руке и ноге, вадила очи, а малој дјечи одрубљивали су главе и бацали их у крило мајкама“¹⁰¹ Поклич Фра Срећка Перића прихватио је и дон Божо Шимлеша који је такође „у цркви за вријеме мисе народу казао да је дошао час када све Србе треба побити“¹⁰². На истом послу у ливањском крају истакли су се Фра Боривоје Мач и Фра Боно Гребенаревић.¹⁰³ Фратрима су се придружиле и часне сестре из Ливна, редовнице светог Винка: Доминика Шепаровић, Малвина Малиновић, Изака Дуки, Велеслава Шипушић, Летиција Петрак, Теофанија Прцела, Донатила Шабић, Грацијела Јукић, Цецилија Филипи и Отилија Јукић. За велику оданост усташком покрету одликоване су највишим усташким одликовањима, а одличја је уручио лично Анте Павелић.¹⁰⁴

Усташка клања у ливањском крају отпочела су већ 6. јуна 1941. године када је код села Сухаче убијено десет људи из Сајковића. Одмах после тога покупљено је још 13 Срба из Ливна међу којима су били др Душан Митровић, ливањски лекар, Крсто Зубић, бивши председник среског суда у Ливну и адвокат Ранко Маргита с породицама.¹⁰⁵ Пре него што су је повели из куће, десет усташа силовало је тринаестогодишњу кћерку доктора Митровића¹⁰⁶. Сви су затим потрпани у камионе и превезени у шуму Копривницу између Бугојна и Купреса и тамо побијени. заједно с њима убијена је и Хрватица Марија Зиројевић-Вукелић, супруга познатог ливањског комунисте Војина Зиројевића. Један од њених грехова био је тај што је била удата за Србија.¹⁰⁷ „У самом мјесту Ливну побијено је у једну једину ноћ 400 Срба... у селима Горњи Рујани, Доњи Рујани, Оџак и Лиштани, срез ливањски, убијено је на дан 30. 7. и 2. 8. 1941. године 401 лице православне вјере“, од тога њих 180 били су деца испод четрнаест година.¹⁰⁸ Код Пролога у Пролошку јаму у то време бачено је 160 људи, у селу Челебићу на зверски начин убијене су 464 жртве (нешто их се успело и спасти), док су у селу Голињевоу побијени сви Срби који су се тамо затекли на дан покоља.¹⁰⁹

И у Ливну је било много злочинаца који су Горану могли послужити као модели за „Јаму“. Међу њима предњачио је усташки натпоручник Јаков Водопија који је побио око 500 Срба, затим његов рођак Анте Водопија, те Смајо Чакар који је једном, с другим кољачима, везао и отерао на клање 450 жртава а онда и сам учествовао у том крвавом пиру.¹¹⁰ По злу је остао запамћен и Божо Ђенана из Горњих Рујана,¹¹¹ кољач Петар Катанић, родом из Далмације,¹¹² и Мирко Перанда.¹¹³ Поједини сељаци ливањских села окрвавили су руке крвљу својих комшија Срба, као, на пример, Илија Пашалић из Челебића, Јаков Пашалић, председник општине Челебић, Филип Пашалић из Доњих Рујана и Никола Јурета.¹¹⁴ Списак злочинаца не би био потпун ако се у њега не би уврстили локални прваци Хрватске сељачке странке који су оберучке пригрлили усташтво: Мирко Чондрић Бико и Иван Чолан.¹¹⁵

Горан је и у Ливну сретао људе који су преживели покоље и били извучени из усташких јама. Међу њима било је неколико примера задивљујуће људске издржљивости и снаге да се победи злочин и смрт. Само из једне јаме у Ливањском пољу у коју је било бачено 218 Срба из Горњих и Доњих Рујана, Оџака и Лиштана извађено је 14 људи. Из природних крашких јама, што их народ зове безданкама, које могу бити дубоке и по неколико десетина метара, извађене су две жене које су тамо биле бачене непосредно пред порођајем. Једна од њих породила се кад су је извадили из јаме и родила здраво мушко дете,¹¹⁶ док је друга у таквој јами провела више од четрдесет дана, где се породила и такође родила мушко дете које је умрло четири дана после рођења.¹¹⁷ Она се заправо зауставила при паду на једној избоченој стени и при том ишчашила ногу. Око ње били су мртваци — њена родбина и комшије. Хранила се из торби мртвих који су, пре него што су пошли на губилиште, били обавештени да их пресељавају у Србију, па су за дуги пут понели храну. Жеђ је гасила и на тај начин што је мокрила у опанак и пила сопствену мокраћу. Ни једног тренутка није губила присуство духа ни наду, викала је све док је нису чули чобани који су је извукли из јаме. Преживела је рат, поново се удала, а онда као колониста одселила у Војводину.¹¹⁸

Горану је била позната судбина ове жене, а има наговештаја да се он с њом и срео.¹¹⁹ Можда је баш то она жена „ножевима избразданог лица и врата коју је неки пастир из јаме извадио“,¹²⁰ коју је Ковачић, како сведочи др Душан Недељковић, упознао у неком ливањском селу на народном збору који је био организован ноћу. После збора запевало се и заиграло, а коловођа је била жена извађена из јаме до које се и Горан ухватио у коло. Певана је управо спевана народна песма о усташким јамама и злочинима. (Песма коју је те ноћи чуо у ливањском селу подсећала је Душана Недељковића на песму која је после рата прибележена у селу Речици код Читлука: „Ој, бездана вел’ка јамо, / је ли моје злато тамо? / — Јесте твоје злато вамо. / Злато ти је дошло давно, / усташе га доћераше / и у јаму завитлаше. / У дно јаме када паде / дозивати драгу стаде: / — Драга моја, мој свијету / ја у јаму одох клету. / Прогута ме јама клета, / оста љубав започета. / Са дна јаме дјеца пишту, / у матере хљеба ишту. / — Шути, сине, хљеба нема. / Јама нас је однијела“.¹²¹ —

После тог ноћног кола, више митског него стварног, Горан је, како тврди Душан Недељковић, исте ноћи написао „при свећи до зоре, цептећи од узбуђења, своју некада само првим стиховима започету, славну поему „Јама“.¹²² Морала би се ипак с резервом примити тврдња да је Горан своју поему завршио само за једну ноћ; језивих и узбудљивих сцена, попут ноћног кола, било је много на путу од Бихаћа до Ливна. Могло би се, међутим, поверовати да је после кола дрхтао од узбуђења и да је након оваквих сцена добијао снажне изливе надахнућа. „Као да комаде живог меса откида од себе — запажа Гојко Бановић — тако се он осећао кад је своје густе стихове изливао на хартију“.¹²³

Сав ужас који у себи носи Горанова поема: зверства усташких кољача и страдање невиних жртава — све се то практично дешавало пред Гораном и све је то одраз стварности која је деловала на његова песничка чула. Једино песничке слике између четвртог и осамнаестог стиха десетог певања „Јаме“ Ковачић је донео са собом из Загреба. То је она идила сеоског живота која се, у тренуцима када се извукла испод мртвих, привиђа недоклааној жртви: „мала срећа“, „блијесак стакла“, „тиха шкрипа врата“, „вјетрића дах“, „вретена зуј“, „куцај зипке“...¹²⁴ Сви ти танани звуци и блесци су мирнодопски одсјај Горановог родног села Луковдола који је посредством песме „Гаришта“, уграђене у десето певање, доспео у „Јаму“.

Ратну стварност, како примећује Танасије Младеновић, Горан је „доживљавао искључиво литерарно“, тражећи „на сваком месту и свим приликама мотив за књижевну обраду“.¹²⁵ До које је мере допирало то трагање за књижевном грађом показује и податак да је 1942. године у Загребу настојао „да испослује допуштење да присуствује једној егзекуцији да изблиза види знакове наступа насилне смрти.“¹²⁶ У односу на стварност што га је окруживала, која је била до крајњих граница исполитизирана, запазио је Танасије Младеновић, „изгледао је, најблаже речено, политички неопредељен“.¹²⁷ Баш та политичка неопредељеност и специфичан статус: био је у сенци песника Владимира Назора, где му није придаван неки већи значај ни давани конкретни задаци, омогућавали су Горану да сам по свом песничком инстинкту тражи најснажније мотиве. С Гораном је у то време поред усташких јама било још доста песника, али су они тада испуњавали друге песничке задатке и певали о другим темама.

У том крвавом, за песника крајње изазвоном времену, Горан је страсно и савесно радио свој песнички посао. Још приликом првог сусрета у Бихаћу с Танасијем Младеновићем он је показао „у рукопису 'Јаму' коју је већ увелико радио одушевљено и занесено“. ¹²⁸ Снагу тих написаних стихова проверавао је на људима из најближе околине; одмах по доласку у Бихаћ почео је да залази у партизанску сликарску радионицу, како је забележио Исмет Мујезиновић, и „свако јутро... читао нова пјевања своје јаме на којој је увелико радио“, при томе је сликарима „каткад у току посла био наметљив“. ¹²⁹ Слична сећања о Горановом песничком раду оставио је и Вјекослав Афрић ¹³⁰ и ливањски фотограф Але Терзић. ¹³¹ Своје стихове проверавао је и у разговору с обичним људима с којима је лако склапао познанства. Запамћено је и забележено да је таквих проверавања било и у кафани Ливњака Таде Вујановића где је уз малину и беванду „разговарао с људима који би се затекли у гостионици, нешто их запиткивао и записивао“. ¹³²

За Горана би се могле поновити оне исте речи што их је својевремено Максим Горки изрекао за Сергеја Јесењина, за кога је казао да није „толико човек колико орган кога је природа створила само за поезију“. ¹³³ Да и Ковачић није био таквог кова зар би се, стављајући главу у торбу, усудио да остави мирнодопски живот у Загребу и добровољно оде тамо где се гинуло. У време зла и страдања био је песник, на страни оних које су истребљивали и до те мере се поистоветио с њима да је истински преживљавао све њихове патње и на сопственом врату осетио језиву хладноћу усташког ножа; недоклана жртва, главна личност „Јаме“ је мушкарац зрелих година који се родио и који је живео у селу. Страдалник истовремено представља на стотине хиљада мирних српских сељака широм Независне Државе Хрватске који су напунили усташке јама, али и самог песника Ивана Горана Ковачића.

Свој посао Горан је завршио 10. фебруара 1943. године, а сутрадан је поему показао глумцу Вјекославу Африћу који ју је преписао (тај препис се и сачувао), а „Јама“ је први пут јавно прочитана сутрадан, 12. фебруара ¹³⁴ у самостану Горица где је била смештена дивизијска болница. Први су је чули рањеници Четврте црногорске бригаде ¹³⁵ који су донесени на носилима у највећу самосталнску салу или су сами дошли помажући се штакама. Прво је Горан, попевши се на импровизовану позорницу, читао некакав увод који није сачуван, а онда је Афрић прочитао „Јаму“. ¹³⁶ Стихови су на присутне оставили снажан утисак. ¹³⁷

Два пута у размаку од двадесетак месеци, због речи које су изговорене под његовим кровом, а које ће се дуго памтити, самостан Горица обезбедио је место у крвавој драми, изазваној усташким покољима. Десило се то, као што је поменуто, први пут у лето 1941. године када се у богомољи верницима обратио фра Срећко Перић, позивајући их да кољу своје комшије Србе, обећавајући опроштење грехова за окрвављене руке. ¹³⁸ Те речи су имале језив учинак: заједно с домаћим усташама у покоље је кренуло и двадесетак горичких фратара ¹³⁹ и до 20. августа прве ратне године у ливањском крају поклано је и у јаме бачено око пет хиљада Срба. ¹⁴⁰ Онда је над те јаме, над стравичне масовне гробнице, дошао песник Иван Горан Ковачић. И поново су се међу самостанским зидовима чуле речи које су такође остале запамћене: игром случаја или сплетом неких невидљивих околности, на месту одакле је др Срећко Перић упутио позив за клање, први пут је јавно прочитана Горанова „Јама“.

Занимљиво би било истраживати због чега у нашој књижевности није било више дела која се баве масовним покољима. Ужас усташких јама нудио је подстицаје за снажна дела која су могла написати и мање талентовани писци. Исте усташке јаме видело је још доста људи који су били с Гораном и који су у то време важили за песнике, било је и таквих који су касније пропевали. Али ретко ко од њих се прихватио ове теме. Тај задатак остао је будућим песницима, јер, како каже Станко Кораћ, „антички и модерни мит о чудовишту које чини зло, није дошао до слика која би могла да представи чудовиште које је испливало из патолошке крви злочинаца“.¹⁴¹

НАПОМЕНЕ

- 1) Влатко Павлетић, Обуздани гњев, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1978, страна 9
- 2) Исто, 35
- 3) Зленко Лешић, Поља свијетла и тамна, књижевно дјело И. Г. Ковачића, Свјетлост, Сарајево, 1971., страна 217
- 4) Бихаћка република, 4. XI-29. I 1943, прва књига, зборник чланака, Музеј АВНОЈ-а и Поуња у Бихаћу, МСМЛXV, страна 558
- 5) Влатко Павлетић, Горан њим самим, Савремена школа, Београд, 1963, страна 158 и 159
- 6) др Војислав Ђурић, Иван Горан Ковачић, Рад, Београд, 1966., страна 6
- 7) Бихаћку кулу зову још и Капетанова кула а њено зидање везује се за формирање бихаћке капетаније 1527., Бихаћ, Туристичка штампа и БИГЗ, Београд, 1982, страна 64
- 8) Бихаћ и околина, Туристичко друштво Бихаћ, 1963, страна 52
- 9) Вјeko Афрић, Успомене једног глумца, Борба, 16. септембар, 1963., страна 12
- 10) Иво Лалика, Подстицаји и постанак Горанове „Јаме“, Живот, Сарајево, број 7-8, страна 554
- 11) Виктор Новак, Магнум цримен, пола вијека клерикализма у Хрватској, Загреб, МСМXLVIII, страна 651
- 12) Станко Кораћ, Патња и нада, Просвјета, Загреб, 1982., страна 157
- 13) Надбискуп врхбосански др Иван Шарић дошао је на чело врхбосанске бискупије 1922. и остао на њеном кормилу до 1945. године. Наставља фанатични курс католичанства који је, по аустроугарским инструкцијама, заузео његов претходник Јосип Стадлер. Још 1934. године приликом путовања на Први еухаристички конгрес у Буенос Аирес, на пропутовању у Риму, сусрео се с Антом Павлићем, чиме се прикривено ставио на страну усташа. Директно је одговоран за усташке злочине у Босни и Херцеговини, а посебно у врхбосанској бискупији.
Писао је много. Објављивао је поезију, теолошке радове, а превео је чак и Свето писмо.
Побегао је из земље 1945. године и тиме избегао суђење за злочине које је починио. Тиме је избегао да прими страдања за католичанство и евентуалну кандидатуру за свеца. Умро је у емиграцији 1960. године.
14. др Иван Шарић, Један апостолски пут, Академија „Регина Апостолорум“, Сарајево, 1936.
15. Уместо имена села Злосела, које се Шарићу изгледа није свиђало, он наводи име жупе — Сухо Поље
16. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Војноисторијски институт ЈНА, том II, књига 5, Београд, 1956., страна 149 и 150
17. Документи о протународном раду и злочинима једног дијела католичког клера, Загреб, 1946., страна 28
18. Зборник докумената и података, том II, књига 5, 153, Документа о протународном раду, 214
19. Дедијер бележи да се овај покољ десио на Купреској висоравни, не наводећи име села где се то збило. Пошто су се у то време на Купресу десила три велика покоља, два у вуковским засецима Катанићима и Бућевачи и трећи у Горњем Маловану, по извештају о злоделу који је упућен из Треће санџачке бригаде и по опису клања може се са сигурношћу закључити да је реч о покољу у Горњем Маловану, Владимир Дедијер, Дневник, први део (од 6. априла 1941. до 27. новембра 1942), Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1945., страна 350
20. Magnum crimen 671, 672, 673
21. Исто, 376, 377
22. Исто, 376, 377
23. Исто, 684
24. Документи о протународном раду, 29
25. Један апостолски пут, 8
26. Исто, 22
27. Исто, 26
28. Исто, 29
29. Исто, 17
30. Исто, 3

31. Исто, 8
32. Исто, 24
33. Исто, 5
34. Исто, 30
35. Исто, 12
36. Исто, 12
37. Исто, 6
38. Исто, 6, 13, 20, 22
39. Глагол разгулити се значи још и: разгрепти, изгулити, раздерати, изгулити, изгулити се, искрзати се, подерати се, расцепити се, Речник српскохрватског књижевног језика, Матица српска Нови Сад
40. један апостолски пут, 22
41. Исто, 22
42. Исто, 22
43. Документи о протународном раду, 28
44. Magnum crimen, 457
45. Документи о протународном раду, 28
46. Напис је објављен под насловом „Птичице из Градацка“, Документи о протународном раду, 149
47. Павлетић, Горан њим самим, 173
48. Бихаћ, 64
49. Исто, 91
50. Исто, 91
51. Исто, 91
52. Дедијер, Дневник, први део, 352
53. Исто, 354
54. Гојко Јокић, Бихаћ, град првог заседања АВНОЈ-а, Туристичко друштво Бихаћ и НИП „Туристичка штампа“, Београд, 1977., страна 26
55. Дедијер, Дневник, први део, 354
56. Исто, 354
57. Бихаћ, 91
58. Владимир Дедијер, Дневник, други део, од 28. новембра 1942. до 10. новембра 1943, Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1946., страна 11
59. Исто, 12
60. Исто, 12
61. Павлетић, Горан њим самим, 158 и 159
62. Дедијер, Дневник, други део, 354
63. Исто, 19
64. Исто, 13
65. Исто, 11
66. Дедијер, Дневник, први део, 354
67. Исто, 354
68. Исто, 354
69. Исто, 354, 355
70. Бихаћка република. 4. XI 1942. — 29. I 1943., друга књига, Зборник докумената, Музеј АВНОЈ-а и Поуња из Бихаћа, МСМMLV, страна 99
71. Дедијер, Дневник, први део, 355
72. Исто, 355
73. Влатко Павлетић сматра да је Горан у Гламочу боравио крајем фебруара 1943., Павлетић, Горан њим самим, 245
74. Танасије Младеновић, Последње виђење с Гораном, Књижевне новине, 14. I 1963., страна 5
75. место на коме је снимљена ова фотографија идентификовао је професор Живко Малешевић из Гламоча
76. Владимир Назор, С партизанима, 1943 — 1944, Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1945., страна 63
77. Дедијер, Дневник, први део, 257
78. Овај податак добио је проф. Живко Малешевић у Општинском одбору СУБНОР Гламоч, док Дедијер наводи процену да је у Гламочком срезу убијено око три хиљаде људи, Дедијер, Дневник, први део, 256
79. Гламоч у народноослободилачком рату и револуцији, 1941.-1945, сјећања, књига I, Општински одбор СУБНОР-а Гламоч, 1985., страна 80, 81, 82
80. Исто, 225
81. Податке о овој јами пружио ми је проф. Живко Малешевић
82. Гламоч, 243, 253, 301
83. Исто, 241
84. Исто, 278
85. Исто, 246
86. Исто, 248
87. Исто, 250
88. Исто, 251
89. Исто, 253
90. Исто, 253
91. Исто, 308, 309, 310
92. Исто, 231

93. Исто, 259
 94. Исто, 284
 95. Исто, 226
 96. Исто, 229
 97. Исто, 309
 98. Јово Бајић, Горан је болно доживљавао братоубилачки ужас, *Фронт*, 11. јануар, 1974., страна 16. и 17
 99. *Magnum crimen*, 651
 100. Исто, 651
 101. Исто, 651, 652
 102. Документи о протународном раду, 152, 153
 103. Исто, 272
 104. Исто, 348
 105. Рафаел Брчић, Миле Бogaвац, Ливањски крај у револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби, Општински одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата, Ливно, 1978, страна 74, 75
 106. Дедијер, *Дневник*, први део, 250
 107. Ливањски крај, 75
 108. Исто, 96
 109. Исто, 75
 110. Дедијер, *Дневник*, први део, 450
 111. Документи о протународном раду, 153
 112. Исто, 154
 113. Дедијер, *Дневник*, први део, 259
 114. Ливањски крај, 68
 115. Исто, 71
 116. Исто, 95
 117. Исто, 95
 118. Бајић, Горан је болно преживљавао братоубилачки ужас, 17
 119. Исто, 17
 120. Др Душан Недељковић, Друштвеноисторијска условљеност у херцеговачком народном певању данашње прелазне епохе, Рад IX-ог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962., Сарајево, 1963., страна 181
 121. Исто, 181
 122. Исто, 181, 182
 123. Гојко Бановић, Живот Горана Ковачића, *Политика*, 17. мај, 1958
 124. Павлегић, Горан њим самим, 171
 125. Младеновић, Последње виђење с Гораном, 5
 126. Павлегић, Обуздани гњев, 35
 127. Младеновић, Последње виђење с Гораном, 1
 128. Исто, 1
 129. Бихаћка република, прва књига, 534
 130. Афрић, Успомене једног глумца, 12
 131. Бајић, Горан је болно преживљавао братоубилачки ужас, 16, 17
 132. С. Диздаревић, Ту су писане странице „Јаме“, *Ослобођење*, 20. јануар, 1957., страна 4
 133. Максим Горки, Портрети савременика, Матица српска, Нови Сад, 1964., страна 345
 134. Вјеслав Афрић, Како је сачуван рукопис Горанове „Јаме“, *Народна армија*, 30. јун 1961., страна 10
 135. Исто, 10
 136. Бајић, Горан је болно преживљавао братоубилачки ужас, 17
 137. Афрић, Како је сачуван рукопис „Јаме“, 10
 138. Рафаел Брчић износи податак да је у ливањском срезу, као жртве фашистичког терора, током рата страдало око 1.300 људи, *Ливањски крај*, 340
 139. *Magnum crimen*, 651
 140. Исто, 652
 141. *Кораћ*, Патња и нада, 157

ЛИТЕРАТУРА

1. **Афрић, Вјеслав:** Како је сачуван рукопис Горанове „Јаме“, *Народна армија*, 30. јун, 1961.
2. **Афрић, Вјеслав:** Успомене једног глумца, *Борба*, 16. септембар, 1963.
3. **Бајић, Јово:** Горан је болно преживљавао братоубилачки ужас, *Фронт*, 11. јануар, 1974.
4. **Бихаћ,** Туристичка штампа и БИГЗ, Београд, 1982.

5. **Бихаћ и околина**, Туристичко друштво Бихаћ, 1963.
6. **Бихаћка република**, 4. XI 1942 — 29. I 1943, прва књига, зборник чланака, Издаје Музеј Авноја и Поуња у Бихаћу, MCMXLV
7. **Бихаћка република**, 4. XI 1942 — 29. I 1943, друга књига, зборник докумената, Издаје Музеј Авноја и Поуња у Бихаћу, MCMXLV
8. **Брчић, Рафаел**: Богавац Миле, Ливањски крај у револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби, Општински одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата, Ливно, 1978.
9. **Гламоч у народноослободилачком рату и револуцији, 1941—1945.** сјећања, књига I, Издавач Општински одбор СУБНОР-а Гламоч, 1985.
10. **Горки, Максим**: Портрети савременика, Матица српска, Нови Сад, 1964.
11. **Дедијер, Владимир**: Дневник, први део, од 6. априла 1941. до 27. новембра 1942, Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1945.
12. **Дедијер, Владимир**: Дневник, други део, од 28. новембра 1942. до 10. новембра 1943, Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1946.
13. **Диздаревић, С**: Ту су писане странице „Јаме“, Ослобођење, 20. јануар, 1957.
14. **Документи о протународном раду и злочинима једног дела католичког клера**, Загреб, 1946.
15. **Ђурић, др Војислав**: Иван Горан Ковачић, Рад, Београд, 1966.
16. **Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа**, Војноисторијски институт ЈНА, том II, књига 5, Београд, 1956.
17. **Јокић, Гојко**: Бихаћ, град првог заседања АВНОЈ-а, Туристичко друштво Бихаћ и НИП „Туристичка штампа“, Београд, 1977.
18. **Кораћ, Станко**: Патња и нада, Просвјета, Загреб, 1982
19. **Ладика, Иво**: Потпацији и постанак Горанове Јаме, Живот, Сарајево, број 7—8, 1960
20. **Лешић, Зденко**: Поља свијетла и тамна, књижевно дјело И.Г. Ковачића, Свјетлост, Сарајево, 1971.
21. **Младеновић, Танасије**: Последње виђење с Гораном, Књижевне новине, 14. јануара 1963.
22. **Назор, Владимир**: С партизанима, 1941 — 1944, Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1945.
23. **Недељковић, др Душан**: Друштвеноисторијска условљеност у херцеговачком народном певању данашње прелазне епохе, Рад IX-ог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево, 1963.
24. **Новак, Виктор**: Magnum simen, пола вијека клерикализма у Хрватској, Матица хрватска, Загреб, MCMXLVIII
25. **Павлетић, Влатко**: Горан њим самим, Савремена школа, Београд, 1963.
26. **Павлетић, Влатко**: Обуздани гњев, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1978.
27. **Шарић, др Иван**: Један апостолски пут, Академија „Regina Apostolorum, Сарајево, 1936.